

Dino Mujadžević

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije Baranje i Srijema,
Slavonski Brod)

PREGLED OSMANSKIH ARHIVSKIH IZVORA ZA POVIJEST SLAVONIJE I SRIJEMA

UDK 94(497.5-3 Slavonija)"15/17"(091)

Pregledni rad

Primljeno: 14. 4. 2010.

U radu se daje sustavan pregled i tipološka klasifikacija arhivskih izvora osmanskog podrijetla u kojima su sadržani podaci za povijest Slavonije i Srijema u doba osmanske vlasti (16. – rano 18. stoljeće). Osim što donosi osnovne podatke o sadržaju i točnom mjestu čuvanja arhivskih izvornika, autor upućuje i na njihova tiskana izdanja, u slučajevima kada postoje, kao i na najvažniju relevantnu historiografsku literaturu. (Ur.)

Ključne riječi: Osmansko Carstvo, arhivski izvori, Istanbul, Slavonija, Srijem, 16-18. stoljeće.

Sve priče koje govore o turskim arhivima kao o "spilji s blagom" - istinite su. Brojevi signatura dosežu milijune. ... ispitivanje građe vezane uz razdoblje osmanske vlasti u Slavoniji i Srijemu pokazalo je da ima mjesta optimizmu u smislu popunjavanja velikih praznina ...

Nenad Moačanin¹

Uvod

Hrvatska osmanistika, tj. znanstvena historiografija bazirana na izučavanju osmanskih izvora, zabilježila je nagli uspon u posljednjih dvadeset godina, čime se Hrvatska uključila u međunarodni trend povećanog interesa za povijest i kulturu Osmanskog Carstva, vidljiv u drugoj polovici 20. stoljeća. Uspon hrvatske osmanistike prije svega treba zahvaliti osnivanju studija turkologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu pod vodstvom prof. dr.

¹ Nenad Moačanin: Izvještaj o istraživanju u Arhivu Predsjedništva vlade – Başbakanlık Arşivi – u Istanbulu u travnju 1988. *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU*, 15 (1988).

Ekrema Čauševića te novoj orijentaciji Katedre za hrvatsku povijest ranoga novoga vijeka na Odsjeku za povijest istoga fakulteta pod vodstvom prvoga hrvatskoga osmanističkoga povjesničara prof. dr. Nenada Močanina. Nadovezujući se na dosege i praksu jugoslavenske, prvenstveno bosansko-hercegovačke, orijentalistike, ti su znanstvenici postavili temelje za obrazovanje mladih kadrova povjesničara i turkologa te za daljnja istraživanja.

Zahvaljujući djelatnosti istraživača na Orijentalnom institutu u Sarajevu u drugoj polovici 20. stoljeća - ali i nekih međunarodnih - i hrvatska znanstvena javnost mogla se početi upoznavati s temeljem i preduvjetom ozbiljnog historiografskog osmanističkog rada - osmanskim arhivskim gradivom. Manji dio objavljenih ili znanstveno obrađenih osmanskih arhivskih izvora u Jugoslaviji u drugoj polovici 20. st. govori i o teritoriju Republike Hrvatske: objavljeni su neki osmanski zakonski spomenici koji se odnose na Slavoniju, detaljni defteri koji se odnose na zapadni Srijem, dijelovi deftera koji se odnose na unutrašnjost Dalmacije itd.² Ipak, sustavan rad koji je detaljno predstavio pravo bogatstvo istanbulskih i drugih turskih i svjetskih osmanskih arhiva započeo je krajem 1980-ih Nenad Močanin, koji je najviše pisao o društvenoj i gospodarskoj povijesti Slavonije, najvećeg dijela teritorija Republike Hrvatske koji se nalazio pod osmanskom vlašću.³ On je autor dviju kapitalnih osmanističkih monografija o povijesti Slavonije (i Srijema) napisanih na osnovi istraživanja u osmanskim arhivima, koje su mi bile najvažnija literatura za ovaj prilog: to su *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*. (Jastrebarsko 1997.) i *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. (Slavonski Brod 2001.) U ovom ću prilogu na osnovi Močaninovih djela, komunikacije s njim, drugih istraživanja te svog iskustva pokušati detaljno prikazati najvažnije arhivsko gradivo i arhivske institucije za povijest Slavonije i Srijema, još uvijek najznačajnijeg i najzahtjevnijeg područja istraživanja za hrvatske osmaniste.

Arhiv Predsjedništva vlade Republike Turske u Istanbulu

Po količini i vrijednosti sačuvane osmanske građe daleko najvažnija arhivska institucija za istraživanje povijesti osmanske Slavonije i Srijema - ujedno jedan od najznačajnijih arhiva za istraživanje ranonovovjekovne povijesti uopće - jest Arhiv predsjedništva vlade Republike Turske (*T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi*; dalje u tekstu BOA) u Istanbulu. Administrativno gledano, BOA je odjel pod upravom Glavnog ravnateljstva Državnih arhiva

² O orijentalistici u socijalističkoj Jugoslaviji, osobito u Bosni i Hercegovini, v. Bisera Nurudinović: *Bibliografija jugoslovenske orijentalistike. 1945-1960*. Sarajevo 1968.; *Ista: Bibliografija jugoslovenske orijentalistike. 1961-1965*. Sarajevo 1981.; *Orijentalni institut u Sarajevu 1950.-2000*. (Monografija). Sarajevo 2000. O pojedinim radovima koji se bave Slavonijom i Srijemom bit će riječi kasnije u ovom radu.

³ Usp. Močanin, Izvještaj o istraživanju u Arhivu Predsjedništva vlade.

Republike Turske. Ova institucija, koja sadrži najveći dio arhivskih fondova središnjih upravnih tijela Osmanskog Carstva (ureda velikog vezira, divana tj. vezirskog vijeća i pratećih pisarskih službi) osnovana je 1846. pod nazivom *Hazine-i Evrak* (Pismohrana), a nakon proglašenja Republike Turske 1923. ta je ustanova stavljena pod nadležnost Predsjedništva Vlade Republike Turske (tj. turskog premijera i njegovih najbližih suradnika u kabinetu), izravnog nasljednika ureda velikog vezira i divana. Prema nekim procjenama BOA čuva oko 100 milijuna dokumenata koji se odnose na osmanske posjede u Evropi, Aziji i Africi. Daleko najveći broj osmanskih arhivskih izvora koji se odnose na Slavoniju i Srijem čuvaju se u BOA.⁴

Za povijest Slavonije i Srijema pod osmanskom vladavinom najznačajniji su sljedeći arhivski fondovi (*tasnif*) iz BOA:

Tapu Tahrir Defterleri (dalje TT) - Fond sadrži izvore poznate kao *tapu tahrir defterleri*, koji donose podatke o poreznim prihodima osmanske države od uživatelja zemlje, te je po njima i dobio ime. U tom fondu nalazi se 1100 pojedinačnih deftera (popisa) nastalih između 1431. i 1881. U tom fondu BOA nalazi se, slobodno možemo reći, najznačajnija osmanska građa za povijest Slavonije i Srijema.

Maliyeden Müdevver Defterleri (dalje MMD) - Ovaj fond, čije ime u prijevodu znači "popisi koji su predani iz finacijske službe", sadrži različite finacijske dokumente nastale između 1480. i 1923., osobito popise ubrane glavarine, uključujući i one za Slavoniju i Srijem.

Mühimme Defterleri (dalje MD) - Fond se sastoji od 263 uvezane knjige te fragmenata još četrnaest knjiga, koje sadrže zapise o naredbama osmanskih središnjih vlasti (*mühimme defterleri*) između srpnja 1554. i prosinca 1904. te je po njima dobio ime. Sadrži i određeni broj izvora za povijest Slavonije i Srijema. Ova je građa dio šireg fonda pod nazivom **Divan-i Humayun Sicilleri** koji sadrži spise divana.

Kamil Kepeci (dalje KK) - Ovaj fond je nazvan prema turskom arhivistu Kamilu Kepeciju koji je ga je uobličio. Sadrži 7604 dokumenta iz različitih ureda središnjih osmanskih upravnih tijela (prvenstveno divana), među kojima se nalaze i popisi prikupljene glavarine za Slavoniju i Srijem.

Ruznamçe Defterleri (R) - Fond sadrži popise smjena titulara nadarbi-na (tj. uživatelja timara i zeameta), uključujući i podatke za Slavoniju i Srijem.

⁴ O osmanskim arhivskim izvorima v. opširnije: Stanford J. Shaw: *Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey*. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, br. 1 (1960), str. 1-12; Suraiya Faroqi: *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge 1999., str. 49-53.; <http://www.devletarsivleri.gov.tr/source.cms4/index.asp?wapp=01010202> (Službene web stranice BOA; pristupio 1. travnja 2010.)

Ali Emiri Tasnifi (AE) - U ovom fondu, nazvanom prema osamanskom arhivistu Ali Emiri Efendiji s početka 20. stoljeća, čuvaju se različiti dokumenti nastali od osnivanja osmanske države do sredine 19. stoljeća, uključujući i manji broj dokumenata važnih za povijest osmanske vlasti u Slavoniji i Srijemu.

Ibn-ül-Emin Tasnifi (IE) - Fond je dobio ime prema osmanskom povjesničaru i piscu Ibnüleminu Mahmudu Kemalu Inalu (1870.-1957.). U ovom fondu se nalazi raznorodna građa osmanskih središnjih vojnih i civilnih organa, nastala između 1428. i 1873. godine, uključujući i pojedine dokumente za povijest krajeva od našeg interesa.

Başmuhasebe Defteri (D. BSM) – Fond sadrži spise vezane za zakupe državnih prihoda u osmansko vrijeme. Dio je šireg fonda pod nazivom **Babı-defteri** koji sadrži građu vezanu uz osmanske središnje financijske službe u razdoblju 1327-1839.

Büyük Kale Kalemî Defteri (D. BKL) – Fond čuva spise ureda carskog divana koji je brinuo za održavanje važnijih osmanskih utvrda u 17. i 18. stoljeću. Ovaj fond je dio šireg fonda *Babısaḫî* koji sadržava raznorodnu građu vezanu za rad carskog divana.

Şikayet Defterleri (A. DVN. ŞKT) – Fond čuva različite žalbe i molbe osmanskim središnjim vlastima. Ovaj fond je dio šireg fonda *Babısaḫî* koji sadržava raznorodnu građu vezanu za rad carskog divana.⁷

Ostale arhivske zbirke

Osim u BOA, osmanska arhivska građa za povijest Slavonije i Srijema čuva se u još nekim arhivima, no obujmom je ta građa mnogo manja od one koja se čuva u istanbulskoj BOA. Arhiv Muzeja Topkapi Saraja (*Topkapi Sarayı Müzesi Arşivi*; TSMA) i Knjižnica Muzeja Topkapi Saraja (*Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi*; TSMK) čuvaju po jednu knjigu *mühimme* deftera. Ti se dokumenti odnose na godine 1544-45. i 1552. – riječ je o najstarijim sačuvanim *mühimme* defterima uopće – te sadrže brojne podatke o Slavoniji i Srijemu. TSMA čuva i više drugih dokumenata koji se odnose na Slavoniju u fondu *Evrak* (E).⁶

Uz zbirke u Istanbulu, za područja od našeg istraživačkog interesa značajne su zbirke arhivske građe u Beču. Austrijski državni arhiv u Beču (*Österreichisches Staatsarchiv Wien*; OSW) u zbirci *Turcica*, koja je dio šireg fonda pod nazivom *Staatsarchiv* (SA), čuva određeni broj zaplijenjenih sul-

⁵ <http://www.devletarsivleri.gov.tr/source.cms4/index.asp?wapp=01020202> (pristupio 1. travnja 2010.). Usp. Moačanin, *Slavonija i Srijem*, str. IX-X.

⁶ Dino Mujadžević: *Mühimme defter iz 1552. – Osmanski izvor za povijest Slavonije i Srijema*. *Scrinia Slavonica*, 8 (2008) str. 399-400.; Usp. Faroqi, *Approaching Ottoman History*, str. 47, 54-55.

tanskih naredbi (fermana) iz 16. i 17. stoljeća, uključujući i nekoliko njih koji se odnose na Slavoniju i Srijem. U sklopu spomenutog šireg fonda nalazi se i fond Dvorske financije Ugarske (*Hofffinanz Ungarn, Hofkammerarchiv*; HKA) koji sadrži financijske spise Kanjiškog ejaleta, uključujući i one za sandžak Požegu, koji su zaplijenjeni krajem 17. st. U Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču (*Österreichische Nationalbibliothek Wien*; ONB), u sklopu zbirki orijentalnih rukopisa pod nazivom *Codices mixti (Cod. Mixt.)* i *Alte Fond (A. F.)*, nalazi se nekoliko popisa ubrane glavarine i carskih naredbi koje se odnose na slavonsko-srijemsko područje.⁷

Tapu tahrir defteri

Kao što je već rečeno, *tapu tahrir* defteri najvažniji su tip osmanskih arhivskih izvora za povijest Slavonije i Srijema, preciznije za njenu gospodarsku, društvenu i demografsku stranu. Sintagma *tapu tahrir defteri* (ili, koristeći turcizam bosansko-hercegovačkog porijekla, *defter*) na osmansko-turskom jeziku doslovno znači popis zabilješki o "tapiji", tj. posjedu zemlje (izvorno sve tri riječi u ovoj turskoj konstrukciji znače «popis»!). Riječ je, zapravo, o popisima poreznih prihoda s osvojene zemlje koja se u islamskoj i osmanskoj praksi najčešće smatrala vlasništvom države ili vladara. Ti su popisi na određenom teritoriju bilježili imena poreznih obveznika (obično glave kućanstava) svih vjera i njihove obveze prema središnjoj osmanskoj blagajni (*Hazine-yi Amire*). U 16. i 17. stoljeću ti su popisi bilježili prihode od desetine na poljoprivredne proizvode (ušur), zemljišne takse (*resm-i çift* za muslimane; *ispence* za nemuslimane), kao i nekih drugih povremenih davanja poput globa ili taksa ubiranih prigodom sklapanja braka. Porezni prihodi koji su popisivani na ovakav način raspoređivani su između uživatelja nadarbina (timara, zeamta, hasove) i središnje blagajne u Istanbulu. Prvi sačuvani *tapu tahrir* defter uopće nastao je 1432. godine. Početkom 17. stoljeća, u razdoblju sve učestalijeg zakupa poreza, gotovo u potpunosti prestaje izrada ovakvih popisa. Postoje dvije vrste *tapu tahrir* deftera i obje su među izvorima za slavonsku i srijemsku povijest: detaljni (*mufassal*) i sumarni (*mucemel*). Detaljne *tapu tahrir* deftere sastavljao je posebni opunomoćeni pisar (*yazıcı*) uz pomoć lokalnih vlasti popisujući sve porezne obveznike i sve izvore prihoda na određenom području. Sumarni *tapu tahrir* defteri su zapravo izvodi iz detaljnih *tapu tahrir* deftera te ne donose pojedinosti o ubiranju poreza s nekog područja, nego samo njihove novčane iznose.⁸ Dosad poznati *tapu tahrir* defteri za Slavoniju i Srijem su:

⁷ http://www.onb.ac.at/sammlungen/hsschrift/handschriften_bestaende_handschriften.htm (pristupio 5. travnja 2010.); Slavko Gavrilović: Registri o spisima Velikokanjiškog pašaluka iz XVII veka. *Istorijski časopis* (Beograd), 48(2001), str. 219-222.; Usp. Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. X.

⁸ O *tapu tahrir* defterima i procesu popisivanja v. Gyula Káldy-Nagy: The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary. *Acta Orientalia Hungarica* (Budapest),

BOA, TT 203/204. Detaljnji popis za sandžak Srijem i vilajet Požegu iz 1540. godine. Najveći dio popisa nalazi se pod signaturom TT 204, no dio deftera koji se odnosi na kadiluk Gorjan ima signaturu TT 203., pa se prema Nenadu Moaćaninu «ponekad govori o dva deftera za to godište». Isti autor je mišljenja da je riječ zapravo o jednom popisu. Valja primijetiti da je početak deftera zapravo sumarni popis, no kasnije prerasta u detaljni popis. Fotokopija ovog deftera čuva se u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Uz poreznu građu sadrži kratki kanun pod naslovom *Kanun srijemskog međurječja i vilajeta Požega*. Nenad Moaćanin objavio je dio ovog popisa koji se odnosi na kadiluk Požega u svojoj monografiji o Požegi.⁹

BOA, TT 243. Detaljni popis za sandžak Požegu iz 1545. Sadrži i kanun-namu, koju je 1946. objavio bosansko-hercegovački povjesničar Branislav Đurđev. Nenad Moaćanin objavio je dio ovog popisa koji se odnosi na kadiluk Požegu u svojoj monografiji o Požegi.¹⁰

BOA, TT 351. Detaljni popis za sandžak Požegu iz 1561. Prema nekim podacima taj je popis iz 1565., no prema Nenadu Moaćaninu se «iz bilježaka u tekstu vidi da je stariji». Kanun-nama u ovom popisu ponovljena je iz popisa iz 1545. Nenad Moaćanin objavio je dio ovog popisa koji se odnosi na kadiluk Požegu u svojoj monografiji o Požegi.¹¹

BOA, TT 355. Detaljni popis za sandžak Pakrac iz 1565.¹²

BOA, TT 437. Detaljni popis sandžaka Srijem iz 1546.¹³

BOA, TT 485. Sumarni popis za sandžak Požega iz 1569.¹⁴

BOA, TT 549. Detaljni popis sandžaka Srijem nastao o. 1568. Sadrži i kanun-namu. Taj popis je u cijelosti objavio britanski osmanist Bruce McGowan 1983. godine.¹⁵

21(1968).; Heath Lowry: *Studies in Defterology*. Istanbul 1992.; Nenad Moaćanin: *Turska Hrvatska*. Zagreb 1999.; Faroqhi, *Approaching Ottoman History*, str. 86-95.

⁹ Moaćanin, *Požega i Požeština*, str. 21, 117-150.; Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 7.

¹⁰ Moaćanin, *Požega i Požeština*, str. 21, 151-233.; Branislav Đurđev: Požeška kanun-nama iz 1545. godine. *Glasnik državnog muzeja u Sarajevu*. N. s. 1946.

¹¹ Moaćanin, *Požega i Požeština*, str. 21-22, 234-396.

¹² Ovaj popis je iscrpno koristio turski povjesničar Selçuk Ural; v. Selçuk Ural: Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı hâkimiyetinde Pakrac Livası. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi / International Journal of Human Sciences*, 6 (2009)2.

¹³ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 24.

¹⁴ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 2.

¹⁵ Bruce McGowan: *Sirem sancagi mufassal tahrir defteri*. Ankara 1983.

BOA, TT 571. Detaljni popis za sandžak Srijem iz 1588-89. godine. Kanun-namu, koja je dio toga popisa, objavio je Branislav Đurđev 1950. godine.¹⁶

BOA, TT 672. Detaljni popis za sandžak Požegu iz 1579. godine. Sadrži novu i opširniju kanun-namu. Nenad Moaćanin objavio je dio ovog popisa koji se odnosi na kadiluk Požegu u svojoj monografiji o Požegi. Taj defter je također u cijelosti prevela bosansko-hercegovačka osmanistica Fazileta Hafizović objaviši ga pod naslovom *Popis sandžaka Požege 1579. godine*. (Osijek 2001). Detaljni popis s numeracijom TT 650 smatra se kopijom toga popisa, no prema Moaćaninu riječ je zapravo o njegovoj nešto promijenjenoj verziji.¹⁷

BOA, TT 1000. Popis za sandžak Srijem iz 1552. godine.

Popisi glavarine (harački defteri)

Popisi obveznika i iznosa njihove glavarine (džizija, *ciziye*; harač), poreza koji je šerijatsko pravo propisivalo za svakog nemuslimanskog podanika (*zimmi*) i koji je uživala isključivo središnja blagajna, također su vrlo važan izvor za gospodarsku, društvenu i demografsku povijest Slavonije i Srijema. Sačuvani primjerci ovih deftera iz 16. i 17. stoljeća mogu biti poimenični/detaljni (*mufassal*) i mogu biti sumarni (*icmal*) sadržavajući samo imena sela i brojeve kuća uz iznose plaćanog poreza, a postoje i jednostavniji popisi svota prikupljene džizije (*cizye muhasebesi*) za pojedine kadiluke ili sandžake unutar većih upravnih cjelina (*eyalet*). Valja napomenuti da su u 16. i 17. stoljeću kao glavarinu mnoga mjesta plaćala unaprijed dogovorene paušalne iznose.¹⁸ Najvažniji sačuvani popisi glavarine za Slavoniju i Srijem su:

BOA, MMD 1339. Harački poimenični defter iz 1615. za sandžak čitav Požegu. To je jedini poimenični popis glavarine za čitav sandžak Požegu.¹⁹

BOA, MMD 3289. Harački defteri tipa *cizye muhasebesi* iz 1673., 1685., 1686, 1687. i 1689. s podacima za sandžake Pakrac, Požegu i Srijem u sklopu podataka za njihove matične ejalete (Bosna, Kanjiža i Budim).²⁰

¹⁶ Branislav Đurđev: Sremska kanun-nama iz 1588-9. godine. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 4-5(1950).

¹⁷ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 16.; Moaćanin, *Požega i Požeština*, str. 397-505.

¹⁸ Faroqi, *Approaching Ottoman History*, str. 93-94.; Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 31.; O glavarini općenito v. Hamid Hadžibegić: *Glavarina u Osmanskoj državi*. Sarajevo 1966.

¹⁹ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 9, 31.

²⁰ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 21.

BOA, MMD 4553. Harački defteri tipa *cizye muhasebesi* iz 1690. za sandžake Pakrac, Požegu i Srijem u sklopu podataka za njihove matične ejalette (Bosna, Kanjiža i Budim).²¹

BOA, MMD 5459. Harački defter tipa *cizye muhasebesi* nastao u drugoj polovici 17. koji donosi svote ubrane glavarine za sandžake Požega i Srijem, unutar cjeline ejaleta Kanjiža i Budim.²²

BOA, KK 3523. Harački defter iz 1551-1553. za sandžake Srijem i Požegu (?). Ostali podaci nepoznati.²³

BOA, KK 3803. Harački poimenični defter iz 1628. za kadiluk Požega.²⁴

BOA, KK 3804. Harački poimenični defter iz 1628. za kadiluk Osijek.²⁵

BOA, AE 1/2-a 414. Harački sumarni defter iz 1647. za kadiluk Osijek.²⁶

OSW, HKA, Hoffinanz Ungarn, Registra Turcica 1. Haracki sumarni defter iz 1610. za sandžak Požegu.²⁷

ONB, MXT, 485. Harački sumarni defter iz 1569. za sandžak Požega.²⁸

ONB, MXT, 584. Harački poimečni defter iz 1581. za kadiluk Požegu.²⁹

ONB, MXT, 604. Harački poimenični defter za sandžak Srijem.

Mühimme defteri

Mühimme defteri (osmanskoturski *mühimme defterleri*, tj. spisi ili bilješke od važnosti) posebna su vrsta osmanskoga arhivskoga gradiva, čija se glavnina nalazi u sklopu istoimenoga fonda u Osmanskom arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu. Riječ je o skicama pisanih zapovijedi (ferman) osmanskih središnjih vlasti, tj. sultana ili velikoga vezira u ime sultana, koje su bile upućene nižim vojnim, upravnim i sudskim službenicima ali i

²¹ Ibidem.

²² Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 31.

²³ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, 13.

²⁴ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, 31.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Gavrilović, *Registri o spisima*.

²⁸ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 29.

²⁹ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 31.

stranim vladarima. Obično su kasnije upravo na osnovi tih skica, koje su diktilali sam sultan ili veliki vezir, nakon rasprave na carskome divanu o tome koje točno riječi upotrijebiti, posebni pisari središnjih vlasti sastavljali završnu verziju fermana. Važno je napomenuti da se u ovoj vrsti arhivskoga gradiva vrlo česti termini *hüküm* (*hüküm*) i *emr* – oba imaju značenje naredbe – i ferman obično koriste kao sinonimi.³⁰ Fond *Mühimme defterleri* u Arhivu Predsjedništva Vlade sastoji se od 263 uvezane knjige – trinaest knjiga iz toga fonda ustvari nisu *mühimme* defteri u pravom smislu – te fragmenata još četrnaest knjiga, koje sadrže zapise o naredbama osmanskih središnjih vlasti između srpnja 1554. i prosinca 1904. godine. Sačuvane su i dvije knjige *mühimme* deftera u fondu Kamil Kepeci. Različiti podaci za Slavoniju i Srijem nalaze se praktički u svakoj knjizi *mühimme* deftera koji se odnose na 16. i 17. stoljeće, a u slučaju Srijema i na početak 18. stoljeća. Uprava Državnih arhiva Republike Turske objavila je dijelove ove građe fototipski i u latiničnoj transkripciji. Objavljeni su sljedeći tomovi:

3 numaralı *mühimme defteri*. (996-998/ 1558-1560). Ankara 1993.

5 numaralı *mühimme defteri* (973/1565-1566). Ankara 1994.

6 numaralı *mühimme defteri* (972/1564-1565). Ankara 1995.

12 numaralı *mühimme defteri* (978-979/1570-1572). Ankara 1996.

7 numaralı *mühimme defteri* (975-976/1567-1569). Ankara 1999.

82 numaralı *mühimme defteri* (1026-1027/1617-1618). Ankara 2001.

83 numaralı *mühimme defteri* (1036-1037/1626-1628). Ankara 2001.

85 numaralı *mühimme defteri* (1040-1041 (1042) /1630-1631 (1632)). Ankara 2002.

U izdanju drugih izdavača pojavili su se još neki dijelovi ove građe:

Mühimme defteri No. 90. Istanbul 1993.

Mühimme defteri No. 44. Izmir 1995.

Bosansko-hercegovački orijentalist Ešref Kovačević objavio je izbor iz građe *mühimme* deftera – u obliku regista (tj. regista regista!) – koji se odnose na teritorij Jugoslavije pod naslovom *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima* (Sarajevo 1985).

Izvan BOA nalazimo još *mühimme* deftera. Sačuvana je po jedna knjiga u Arhivu i Knjižnici Muzeja Topkapi Saraja. Upravo su dokumenti iz Muzeja Topkapi Saraja, koji se odnose na godine 1544-45. (TSMA, E. 12321) i 1552. godine (TSMK, Koguşlar 888), najstariji sačuvani *mühimme* defteri

³⁰ Suraiya Faruqi: *Mühimme Defterleri*. U: *Encyclopedia of Islam*, 2nd. Edition, vol. VII, Leiden, 1993, str. 470-472.

uopće. U dokumentima iz Arhiva Muzeja Topkapi Saraja ima podataka za slavonsku i srijemsku povijest, no za hrvatsku povijest značajniji je ipak druga skupina dokumenata, u kojoj se nalazi četrdeset i šest zapisa nastalih između 11. siječnja i 21. studenoga 1552. koji se odnose na povijest Slavonije i Srijema. Ugledni mađarski osmanisti Géza Dávid i Pál Fodor objavili su u Budimpešti 2005. opširan izbor iz *mühimme* deftera iz Muzeja Topkapi u Istanbulu, koji se odnose na mađarsku – u širem smislu – povijest pod naslovom «*Az ország ügye mindenek előtt való*» (Budapest 2005). Priredili su latiničnu transkripciju osmanskih tekstova tih dokumenata i načinili prijevod na mađarski jezik. Autori su obradili ukupno 137 *mühimme* deftera iz prve skupine i 366 iz druge.³¹

U Osmanskom arhivu Predsjedništva nalaze se i zbirke zapovijedi središnjih vlasti koje su poznate kao *Ahkam*, od kojih neke sadrže podatke za Slavoniju (**BOA, MMD 9838; 18350**). Izvan građe koja se naziva *mühimme* defterima postoje i druge zbirke regesti carskih naredbi, najčešće nastale u pisarnicama središta pokrajinskih uprava. Tako zbirka *Alte Fond* Austrijske nacionalne knjižnice (**ONB, A.F., 32**) čuva regeste nekih carskih fermana s početka 17. stoljeća koji se odnose na Slavoniju. S druge strane, u Austrijskom državnom arhivu (**OSW, SA, Turcica**) čuva se određeni broj zaplijenjenih cjelovitih sultanskih naredbi (fermana) iz 16. i 17. stoljeća, uključujući i nekoliko njih koji se odnose na Slavoniju i Srijem.

Ostala arhivska građa

Ruznamçe Defterleri (doslovno: «dnevnički zapisi») su popisi smjena titulara, tj. uživatelja nadarbina (timara, zeameta i hasova). Ti su podaci strukturirani prema ejaletima. Podaci za Slavoniju i Srijem nalaze se pod sljedećim signaturama:

BOA, R 168. Popisi smjena titulara iz 1595. za kadiluk Požegu.

BOA, R 294. Popisi smjena titulara iz 1599. za kadiluk Požegu.³²

BOA, R 505. Popisi smjena titulara iz 1600. za kadiluk Požegu.³³

BOA, KK 447. Popis smjena titulara iz 1670. za sandžak Srijem.³⁴

U različitim arhivskim zbirkama čuvaju se također pojedini osmanski dokumenti od važnosti za slavonsku i srijemsku povijest, koji se ne mogu lako kategorizirati ili nisu dio poznatih serija dokumenata:

³¹ «*Az ország ügye mindenek előtt való*», str. 15-17.

³² Moačanin, *Slavonija i Srijem*, str. 120.

³³ Ibidem.

³⁴ Moačanin, *Slavonija i Srijem*, str. 121.

BOA, MMD 1370. Podaci o radnim obvezama raje u Slavoniji 1690.-ih.

BOA, MMD 4484. Popis prikupljene hrane za vojsku (sursat) na području Srijema tijekom rata 1663-1664.³⁵

BOA, IE, Evkaf 2082; 2684. Donosi podatke o slavonskim džamijama iz 17. stoljeća.

BOA, D. BSM 20. Sadrži podatke o državnim prihodima u zakupu u Slavoniji u 1540.-im.³⁶

BOA, D. BKL 43, 46. Sadrži podatke o vojnim posada tvrđava u Slavoniji krajem 17. stoljeća.³⁷

BOA, A. DVN. ŠKT 232-233. Podaci o slabom mobilizacijskom odzivu pripadnika vojnih posada u Slavoniji tijekom Velikog rata.³⁸

ONB, MXT 640. Podaci o fondu nadarbina u Slavoniji početkom 17. stoljeća.³⁹

TSMA, E 3490; 4528; 6037. Dokumenti vezani uz spahijsku vojsku sredinom 17. stoljeću na području Slavonije i Srijema.

³⁵ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 30.

³⁶ Moaćanin, Izvještaj o istraživanju u Arhivu Predsjedništva vlade.

³⁷ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 148.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, str. 125-126.

Summary

A SURVEY OF THE OTTOMAN ARCHIVAL SOURCES FOR THE HISTORY OF SLAVONIA AND SRIJEM

This paper surveys the existing and related published material concerning Ottoman rule in Slavonia and Srijem during the period between 1521-1699. After the introduction about the state of research of Ottoman sources for this region and period, the author lists institutions and collections where these sources are to be found. In following part of the paper the most important Ottoman archival sources are examined one by one according to the type and date of production with notes about their content and existing published versions or studies. The paper stresses the paramount importance of the Ottoman Archive of Prime Minister's Office in Istanbul, especially its enormous collection of tax registers, for past and future research of Ottoman rule in Slavonia and Srijem.

Key words: archival sources, Ottoman Empire, Istanbul, Slavonia, Srijem, 16th-18th centuries.